

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 8, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2021): 309-315

Kitap İncelemesi: Eyüp ÖZTÜRK. II. Abdülhamid Döneminde Bir Mehdilik İddiası (Halepli Bir Köylünün Sıra Dışı Hikâyesi)

Book Review: Eyup Ozturk. A Claim of Mahdiism in the Period of Abdulhamid II (Curious Case of a Peasant from Aleppo)

Muhammet Ali Tuzlu

Arş. Gör., Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi Anabilim Dalı
Res. Assist., Trabzon University, Faculty of Theology,
Department of Islamic History
Trabzon/Turkey

e-mail: muhammetalituzlu@trabzon.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8755-6903>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Nisan / April 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Muhammet Ali Tuzlu, "Kitap İncelemesi: Eyüp ÖZTÜRK. II. Abdülhamid Döneminde Bir Mehdilik İddiası (Halepli Bir Köylünün Sıra Dışı Hikâyesi)", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/1 (Bahar 2021): 309-315

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Eyüp ÖZTÜRK. II. Abdülhamid Döneminde Bir Mehdilik İddiası (Halepli Bir Köylünün Sıra Dışı Hikâyesi). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019. 202 sayfa.

Kurtarıcı mehdi inancı, beklentisi ve mehdilik iddiaları geçmişten günümüze sıkça tartışılan konular arasındadır. İslâm toplumlarında meydana gelen mehdilik hareketleri çeşitli alanlarda çalışan araştırmacıların ilgisini çekmekte, bu hareketlerin fikirsel zeminden toplumsal eylemlere dönüşme sürecini irdelemek, sebep ve sonuçlarına ulaşabilmek, sosyo-kültürel ve siyasi-ekonomik etkenlerini analiz edebilmek amacıyla bilimsel araştırma sahalarında mezkûr konu tetkik edilmeye çalışılmaktadır. İslâm dünyasındaki mehdilik araştırmaları Muhammed b. Ahmed b. İsmail el-Mukaddem'in "*Mehdî; Hurafe Değil Gerçek*" eseri örneğinde olduğu gibi, daha çok rivayetler üzerinden ele alınmaktadır. Ali Coşkun'un "*Mehdilik Fenomeni*" örneğinde; dinî, sosyal ve siyasî kargaşalara sebep olabilen mehdilik iddialarına yönelik, fenomenolojik ve mehdilik hareketlerinin deneysel bir şekilde ele alındığı eserler de mevcuttur. Lakin bu tür eserlerde, mikrotarih yaklaşımı bulunmadığından, müddeilerin ikna yöntemleri, motive edici dürtüleri ve müritlerin itaat eğilimleri vb. birtakım soruların cevaplarının bulunmadığı yahut noksan kaldığı da gözükmektedir. Mehdilik hareketleri bağlamında zihinlerde oluşan bu tür sorulara cevap mahiyetinde hazırlanan yeni bir çalışma, Eyüp Öztürk tarafından kaleme alınan, *II. Abdülhamid Döneminde Bir Mehdilik İddiası (Halepli Bir Köylünün Sıra Dışı Hikâyesi)* eseridir. Kitap Yayınevi Tarafından 2019 yılında basımı gerçekleştirilen, tanıtım ve değerlendirmesini yapacağımız bu eser, giriş, üç bölüm, değerlendirme ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Osmanlı toplum yapısı ve mehdilik hareketlerine yönelik başka çalışmaları da bulunan yazar söz konusu eserinde, Halepli Muhammed'in öyküsü üzerinden mehdilik iddialarına ve hareketlerine yönelik çıkarımlarda bulunmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinde kapsamlı bilgi ve belgeye sahip bir mehdilik hareketini, benzer olayların analizi, sosyokültürel ve düşünsel arka plan tasvirleri ile desteklemek suretiyle incelemektedir. Olay analizi üzerinde gerçekleşen kavramsal ve bağlamsal çıkarımlar eserin tasvirî olmaktan kurtulmasına, tarih, sosyoloji, psikoloji, antropoloji, astronomi/astroloji, dinler tarihi, mezhepler tarihi, tasavvuf gibi ilgi alanlarına sahip okuyucuya hitap edebilmesine ve özelden genele mehdilik hareketleri hakkında somut bir tasavvurda bulunabilmeye imkân tanı-

maktadır. Zira müellif, mehdilik iddiasında bulunan şahıs ve hocası arasındaki tarikat ilişkisini, tasavvuf geleneğinin kavramlarından; mehdilik beklentisi, toplumun hazırbulunuşluğu ve mehdilik iddiasını güçlendiren etmenleri, astronomi/astroloji ve psikoloji verilerinden; binyılcılık/yüzyılcılık ve kıyamet olgularını, tarih ve sosyoloji ilimlerinden faydalanmak suretiyle incelemektedir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen değerlendirmeler, kitabın ana karakteri Halepli Muhammed'in öyküsü ile harmanlanmış, Osmanlı sarayı ve toplumu etrafında gelişen mesiyantik beklentiler ve Halep bölgesinin sosyal ve siyasal ortamı ile desteklenmek suretiyle analiz edilmiştir. (s.114-160)

Eserin temel kaynağı, Osmanlı arşivinden elde edilen Halepli Muhammed'in hareketine ait bilgiler, sorgu tutanakları ve benzer mehdilik iddialarının bulunduğu belgelerdir. Bu belgeler, birincil kaynağa ulaşımın sağlanabilmesi nedeniyle oldukça değerlidir ancak tek başına yeterli değildir. Zira bu bilgiler, teorik altyapıyı sunmaya her zaman imkân vermemektedir. Müellif, bu eksikliği tamamlamak maksadıyla Süyûtî'nin (ö. 911) *"el-Keşf 'an mücâvezeti hâzihi'l-ümme el-elf"* ve İbn Arabî'ye (ö. 638) atfedilen *"eş-Şeceretü'n-Nu'mâniyye"* isimli eserin şerhleri üzerinden mehdilik oluşumlarına etki eden dinî metinlere ve tarih kitaplarına müracaat etmiştir. (s.35) Aynı zamanda incelenen dönemdeki mehdi beklentilerinin izini sürebilmek ve bu beklentilerin siyasi hadiselerle bağlantısını kurabilmek için Muhammed Ahmed el-Mehdi'nin Sudan Mehdisi'ne dair belgeleri topladığı *"Menşûrâtu'l-Mehdiyye"* gibi, döneme dair diğer ilk elden kaynaklara başvurmuştur. Yanı sıra mehdilik olgusunun Osmanlı düşüncesine etkisini kavrayabilmek için Ahmed Berbîr, Berzencî, Heytemî ve Ali el-Muttakî gibi ulemanın mehdilik ile ilgili risalelerine; Halep ve çevresine dair bilgi sahibi olabilmek maksadıyla Halebî, Ustuvânî, Dahlan ve Abdurrezzak Bîtâr gibi müelliflerin kaleme aldığı tarih eserlerine ulaşmıştır. Müracaat edilen kaynaklar arasında Jan-Olaf Blichfeldt'in *"Early Mahdism"*, William Tucker'in *"Mahdis and Millenarians"*, Abdulaziz Abdulhussein Sachedina'nın *"İslamic Messianism"* gibi konuya ilişkin araştırma eserleri de bulunmaktadır. (s.35-37)

Eserin giriş bölümünde, ilgili hareketin önderi Halepli Muhammed'in hikâyesinin, sosyokültürel ve fikri bağlamda incelendiği geniş bir özet bulunmaktadır. Bu özet, kitabın anlaşılmasına zemin olması ve irdelenecek hususların okurların zihinlerinde değerlendirilmesini sağlamak amacıyla, başlangıç kısmında zikredilmiştir. Ayrıca bu bölümde, kuramsal

çerçeve, kullanılan kaynaklar ve takip edilen yönetime yönelik mülahazalarda bulunulmuştur. Öztürk, Halepli Muhammed'in hareketini müstakil olarak çalışma fikrinin varlığını, Carlo Ginzburg'un "*Peynir ve Kurtlar*" eserinin kahramanı olan Menocchio'ya borçlu olduğunu ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak ise, mezkûr eserin bir klasik kaynak haline gelmesi ve baş kahraman Menocchio'nun kendi üstünde bıraktığı etkiyi zikreder. Ginzburg'un bu çalışması, mevcut tarihyazımsal yaklaşımlardaki fark edilen krize tepki olarak doğmuş, popüler mikro tarih çalışmalarından biridir. Bu doğrultuda Halepli Muhammed ve Menocchio arasında bir ilişki kuran yazar, Ginzburg'un belirlediği kurgu ve yöntemi de kendi eserine uyarlamıştır. Bu yöntem, mikrotarih yaklaşımı ve Annales Okulu tarih yazım anlayışı üzerine bina edilmektedir. Zira müellif, metodolojik olarak tarihsel hadiseleri çok boyutlu iç içe geçmiş çoğul zaman olarak değerlendirdiğini, konuyu kendine özgü şartlar ve coğrafyalarda oluşan sosyal bir vaka olduğu gerçeğine dayanan bakış açısıyla ele aldığını, disiplinler arası bir yaklaşımı benimsemeye gayret ettiğini bildirmektedir. (s.13-41)

Çalışmanın hedefi ise, süregiden mehdilik tartışmalarına Halepli Muhammed'in hareketi üzerinden bir katkı sağlanması olarak ifade edilmektedir. Yazar, Halepli Muhammed ve taraftarlarının hareketlerini Charles Tilly'nin "*kolektif eylem*" kavramına yüklediği anlam, Halepli Muhammed'in, taraftarları üzerinde kurduğu etkiyi Max Weber'in sistematize ettiği "*karizma*" kavramı üzerinden tahlil etmeye çalışmaktadır. Giriş kısmının son bölümünde ise çalışmada sık sık atıf yapılan *mesiyанизм*, *apokaliptik*, *milenyum* kavramlarının içeriği hakkında bilgiler vermiş ve takip edilen üsluba yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Aynı zamanda bu kavramlar metin içerisindeki aktifliğini muhafaza etmiş, disiplinler arası kullanımları ve mehdilik hareketleri ile ilişkileri yazarın uygun gördüğü yerlerde dile getirilmiştir. (s.13-41) *II. Abdülhamid Döneminde Bir Mehdilik İddiası* eseri, konu ve yöntem ilişkisi açısından değerlendirildiği zaman, iyi işlenmiş bir çalışma görünümü arz etmektedir. Yazarın tercih ettiği yöntemi metnin tümünde uygulamaya gayret etmesi de eserin başarılı olarak değerlendirdiğimiz bir diğer özelliğidir. Zira hemen her bölümde bu uygulamanın örnekleri görülmektedir.

"*Mehdinin Hikâyesi: Bir Kitap Okudu, Hayatı Değişti*" başlığını taşıyan ilk bölümde, mehdilik iddiasında bulunan Halepli Muhammed'in fiziki özellikleri, karakteri, köyü, aile yapısı, tasavvuf ile ilişkisi değerlendirilmiştir. Karakter tahlilinin de yapıldığı bu bölümün temel malze-

mesi, Halepli Muhammed ve onu sorgulayan mustantik (sorgu hâkimi) arasında geçen diyaloglardan elde edilmiştir. Ancak soru-cevap şeklinde gerçekleşen bu diyaloglarda kişi, yer ve olaya yönelik tafsilatlı bilgiler bulunmamaktadır. Bu eksiklik ise yukarıda bahsettiğimiz ek kaynaklardan faydalanmak suretiyle yazar tarafından metne ilave edilen bölümler aracılığıyla giderilmeye çalışılmıştır. Kitabın birinci bölümünün bir diğer özelliği, yazarın metni kurgulamada gösterdiği başarıdır. Zira bu bölümün temel kaynağı Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan mustantik ve Halepli Muhammed arasında geçen sorgulama metinleridir. Bu metinler yalın bir şekilde bulunan soru ve cevaplardan oluşmaktadır. Böyle bir anlatıma ek müdahaleler bulunmadığı sürece metin çok sade olacak ve olayların takibi sağlanamayacaktır. Ancak yazar bu sıkıntıyı aşmak için yaptığı psikolojik ve sosyal tahliller ve ilave açıklamalar neticesinde bir kurgusallık oluşturmuştur. Oluşturulan bu kurgusallık okuyucuya kısmen roman okuyor hissi sağlasa da yer yer mustantik ve Halepli Muhammed'in diyaloglarının, olduğu şekilde aktarılması suretiyle de araştırmannın akademik ciddiyeti muhafaza edilmiştir. (s.42-76) Aynı zamanda birinci bölüm içerisinde mehdilik iddiasında bulunan başka şahıslardan örnekler verilmesi, (s.68-75) okuyucuya, bir mehdilik iddiasının ortaya çıkış sürecine yönelik çok yönlü değerlendirmelerde bulunabilme fırsatı sunmuştur.

Kitabın ikinci bölümü "*Mehdinin Şeyhi: Şeyh Abdülfettah'ın Hikâyesi*" başlığı ile kaleme alınmıştır. Bu bölümün ana karakteri, Halepli Muhammed'in mehdilik iddiasında baskın bir rol oynadığı düşünülen Şeyh Abdülfettah isimli şahıstır. Olay örgüsü şeyh üzerine bina edildiğinden yazar, söz konusu şahsın fiziki özellikleri, karakter tahlili, kökenleri, müntesip olduğu tarikat, yaşadığı coğrafya üzerindeki sosyal yapı, siyasi bağlantıları ve müritleri ile ilişkilerine yönelik çeşitli kaynaklara dayanan tafsilatlı açıklamalarda bulunmuştur. Bu bölümde vurgulanan ve analiz edilmeye çalışan bir diğer konu ise, Osmanlı merkez idaresinin şeyh Abdülfettah'a yönelik endişesi ve yoğun ilgisidir. Zira, mustantiklerin Halepli Muhammed ile gerçekleşen sorgularındaki ifadelerden şeyhe fazlaca önem atfedildiğini fark eden yazar, bunun nedenlerini sorgulamaya çalışmıştır. Bu minvalde Nakşibendiyye tarikatının Halidiyye koluna mensup olan Şeyh Abdülfettah'ın yaşadığı bölgeye, müntesibi bulunduğu tarikata, müritlerine ve politik çevrelere etkisi araştırılmıştır. Yine Sudan'da mehdilik iddiasında bulunan Muhammed Ahmed ismindeki şahısla ilişkisi, bu ilişki üzerinden Sudan'daki mehdilik hareketleri ile Halepli Muhammed'in ey-

lemlerinin bağlantılı olup olmadığı hususu irdelenmiş ve Batılı devletlerin Arap hilafeti kurma teorilerinin bu hareketlerin oluşumuna muhtemel etkisi üzerinde durulmuştur. Burada şunu ifade etmek gerekir ki, birinci bölümün anlatımında kurulan kurgusal denge, bu kısımda da mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Okuyucu sorgu odasında bulunan dedektif edası ile metne yaklaşırken aynı zamanda bir mehdilik iddiasının akademik analizine şahitlik etmektedir. (s.77-100)

“Mehdinin Avenesi: Bir Köyün/Köylülerin Hikayesi” başlığını taşıyan üçüncü bölümde, köylülerinin Halepli Muhammed’in peşine neden takıldıkları sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu arayış tek yönlü olmayıp, disiplinler arası okuma üzerinden genel bir çerçeve çizmeye çalışmak suretiyle gerçekleştirilmek istenmiştir. Köylülerin içerisinde bulunduğu zaman diliminin özellikleri, kimlik inşası ve mehdilik iddiasının siyasi otorite karşısındaki konumu vurgulanmıştır. Tasavvuf, kelam, sosyoloji, psikoloji, astronomi/astroloji, antropoloji gibi ilimlerden de faydalanılarak mehdilik figürünün oluşmasındaki aşamalar analiz edilmeye çalışılmıştır. Binyılcılık ve kıyamet beklentisinin hem Halepli Muhammed’in önderi olduğu hem de benzer mehdilik hareketleri üzerindeki etkisine değinilmiştir. Yapılan bu çok yönlü okuma, metinde kullanılan geniş kaynakça ile de zenginleştirilmiştir. (s.101-157)

Eserin, Osmanlı’nın sosyal ve siyasi hareketliliğinin tasviri, toplumun modernite faaliyetleri karşısındaki tutumu, benzer mehdilik iddiaları ile karşılaştırma yapılması, kitleleri etkileyebilecek dereceye ulaşabilen bu eylemlerin etkin gücünü temsil eden karizma ve retorik gibi anahtar kavramlar/hususlar üzerinden kurgulanması, okuyucunun zihninde olabildiğince bütünlüklü bir resim oluşturma çabasının bir yansıması gibi gözükmektedir. Bu tür bilgilerin bulunduğu bir eserde calib-i dikkat olan önemli bir husus, yapılan analiz ve değerlendirmelerin tutarlı bir alt yapısı bulunup bulunmadığıdır. Yazarın tarihî bir olayı naklederken, toplum bilimlerinden de başarılı bir biçimde faydalanması, bu tutarlılığa delil mahiyetindedir. Bu bölümün sonunda, “Halepli Muhammed’e, şeyhe ve avenesine ne oldu?” sorusunun cevabını da açıklayan yazar, Suriye Vilayeti’nden merkeze gönderilen bir belgede, Ahmed b. Abdullah el-Mesih imzasıyla mezkûr bölgede mehdilik hareketlerinin cereyan etmeye devam ettiğini de aktararak; Osmanlı toplumunda mehdi beklentisinin ve yüzyıl kehanetlerinin etkisini sürdürdüğünü dile getirmektedir. (s.157-176)

Değerlendirme ve Sonuç bölümünde ise müellif, Halepli Muhammed'in hareketinin sıradanlığına vurgu yapmaktadır. Ona göre bu sıradanlık, mehdici hareketlerin doğasını yakından inceleyebilme fırsatı tanımaktadır. Bu fırsat neticesinde ise, yazar, mezkûr eylemin gerçekleştirilmesinde muharrik unsurun ne olduğu arayışı içerisine girmiştir. Bu minvalde, içerisinde bulunulan sosyoekonomik ve sosyopolitik koşulları ve Halep'in ekonomik durumunu tahlil eden müellif, ilgili dönem içerisinde kitlesel bir hareketin oluşmasına neden olabilecek kriz/kırılma dönemi yaşanmadığını belirtmektedir. Ayrıca, olumsuz ekonomik gelişmeler mehdilik iddiacıları tarafından propaganda malzemesi yapılırsa dahi, tek başına toplumsal bir hareketin tetikleyici gücü olacak seviyede değildir. Yanı sıra salgın hastalıklar, doğal afetler, kıtlıklar vb. etmenler de bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Yazara göre, bir mehdilik hareketinin başarıya ulaşmasının araçlarının ikna kabiliyeti, karizma ve sinerji gibi hususlar olması göz önüne alındığında, Halepli Muhammed'in karizması, tasavvuf olgusu aracılığıyla bir dereceye kadar toplumu ikna etmede başarılı bulunmasına vesile olmuştur. Ancak hareketin kısmî başarısı, onun büyük bir toplumsal eyleme dönüşmesine yetecek seviyeye ulaşmamıştır. Dolayısıyla, mezkûr vaka bütünüyle bir köylü hareketidir.

Sonuç olarak, "*II. Abdülhamid Döneminde Bir Mehdilik İddiası*", Halepli bir köylünün sıra dışı hikâyesinden yola çıkarak, arka plan tasvirleri, sosyo-kültürel ve siyasi-ekonomik etkenlerin analizi ile zenginleştirilmiş bir sosyal tarih denemesidir. Arşiv belgelerinin kapsamlılığı, hareketin önderlerinin birinci ağızdan söylemleri, yazarın metne müdahaleleri ve ek bilgiler sunması, eserin özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Yanı sıra arşiv belgelerinin orijinal görüntülerinin paylaşımı, müphemlik ve kafa karışıklığını önlemek maksadıyla tablolar hazırlanması, görsel zenginliğin bulunduğu da göstergesidir. Anlatım bozukluklarından kaçınılması ve akıcı üslup kullanılması eserin diğer dikkat çekici özellikleri arasındadır.

Tarihi bir vakıanın değerlendirmesini içeren bu eser, mehdilik konusunun salt rivayetler üzerinden çalışılmasından kaynaklanan boşluğu dolduracak mahiyettedir. Zira, müddei ve ona tabi olan köylünün düşüncelerini yansıtması, hareketin arka planındaki dinî ve kültürel etkenlerin somut örneklerini koyması; teorik unsurların pratik aşamadaki etkisinin derecesini göstermektedir. Bu doğrultuda, Eyüp Öztürk'ün bu çalışmasının, kullanılan kaynakların zenginliği, konunun işlenişi itibariyle hem müstakbel araştırmacılar hem de okurlar arasında ilgi uyandıracığı, benzer çalışmalarda bulunmak isteyenlere örnek olacağı söylenebilir.